

TL3064 Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk Lehçelerinin Tarihsel Grameri

11. Ders "Sibirya Grubu Türk Lehçelerinde Sayı Kategorisi", Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2020.

Sibirya Grubu Türk Lehçelerinde Sayı Kategorisi

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Sibirya grubu Türk lehçelerinde de adlar sayı, iyelik ve durum kategorisi ile ilişkilidir. Adlar teklik ve çokluk biçiminde olabilirler. Sözcükler herhangi bir ek almadıklarında teklik biçimindedir. Adların çokluk biçimi Türk lehçelerinin hemen hepsinde en yaygın olarak kullanılan çokluk eki olan +LAR ekinin eklenmesiyle sağlanır. Sibirya grubu Türk lehçelerinde Kıpçak grubu lehçelerde olduğu gibi ilerleyici benzeşme sonucunda bu ekin sözcüğün son sesinin ünlü, ötümlü, ötümsüz, genizsil ya da akıcı olmasına göre değişen çok sayıda eşbiçimi vardır. Bunun dışında ikilemeler çokluk ve topluluk anlamı içerirler.

Eski Türkçe döneminde en sık kullanılan çokluk eki +lar / +ler'dir. A. von Gabain bu ekin, özellikle saygı gören ve hürmet edilen bir isme geldiğinde teklik ifade ettiğine dikkat çekerek "çokluk" fonksiyonunun ikinci derecede bir fonksiyon olabileceğini belirtmiştir. Eski Türkçe döneminde, dikkatli yazmalarda bu ek kelimeye bitişik yazılmamıştır (ETüGr.,62). Şinasi Tekin, Kök Türk döneminde gerçekten çokluk ifade eden ayrıl bir ek bulunmadığını, bunun yerine daha çok topluluk ifade eden, kökenleri bilinmeyen bazı kelimeler kullanıldığını belirtmiştir. Bu eklerin fonksiyonlarını da şöyle göstermiştir: +olar "hâkim zümre için"; +t "yüksek rütbeli kişiler için"; +An "belli bir kudrete sahip kimseler için"; +GUN "yaşça küçük akraba" için kullanılan ektir. Tekin'e göre, bu eklerden +LAR daha sonra Uygur döneminde ayrı bir çokluk eki olmuş hem isimlerde hem de fiillerde kullanılmıştır(ŞT, 87). Talât Tekin de Orhon Türkçesi Grameri'nde bu ekin daha çok canlı varlıklar ve aile üyeleri için kullanıldığını belirtmiştir (GrOrhonT., 121):

bäg+lär "beyler", *äkä+lär+im* "ablalarım", *qunçuy+lar+ım* "prenseseim", *ög+lär+im* "annelerim" (GrOrhonT., 121).

Eski Türkçe'de çokluk yapan ekler şunlardır: +LAR, +gUn, +An, +t, +s

+LAR eki sınırlı sayıda kişi ve akrabalık adlarına eklenmektedir: *äkälärim* "ablalarım", *kunçuylarım* "prenselerim", *bäglär* "beyler".

+gUn eki topluluk adlarında görülür: *ini* "erkek kardeş" > *iniygünüm* "erkek kardeşlerim";

+An eki *är* > *ärän* “adamlar”;

+t eki *oylan* “oğul” > *oylit* “oğullar” , *tarqan* “tarkan” > *tarqat* “tarkanlar”,
tegin “prens” > *tegit* “prensler

+s çokluk eki sadece *in(i)s+i* “erkek kardeşleri” örneğinde geçmektedir
(Tekin 2003: 101-102).

Bugün z~ş grubu Türk lehçelerinin tamamında çokluk eki +LAr eki iken Çuvaş Türkçesinde çokluk eki +*sam*, +*sem* ekidir: *tu+sem* “dağlar”, *hir+sem* “kırlar” (Yılmaz 2002: 3). Ayrıca Genel Türkçede çokluk+iyelik+ad durum şeklinde ek sıralanması söz konusu iken Çuvaş Türkçesinde iyelik+çokluk+ad durum şeklinde sıralanmaktadır (Johanson 2007: 84).

Saha Türkçesinde çokluk diğer Türk lehçelerinde de olduğu gibi +LAr ekiyle yapılır. Saha Türkçesinde de bu ekin eklendiği ismin ünlü düzenine göre +*lar*, +*ler*, +*lor*, +*lör* ; +*dar*, +*der*, +*dor*, +*dör*; +*nar*, +*ner*, +*nor*, +*nör*; +*tar*, +*ter*, +*tor*, +*tör*, gibi deşikeleri söz konusu olabilmektedir. Diğer Türk lehçeleri içerisinde Kırğız Türkçesinde de benzer biçimde ekte yuvarlaklaşma söz konusudur (Öner 1998: 105).

Saha Türkçesinde +LAr ekinin kelimenin son sesine ve ünlüsüne göre toplamda 16 eşbiçimi bulunur:

ünlü ve l sesinden sonra	+ <i>lar</i> , + <i>ler</i> , + <i>lor</i> , + <i>lör</i>	<i>aya+lar</i> , <i>oyo+lor</i> , <i>börö+lör</i> , <i>kinige+ler</i>
p, t, k,s, x, ünsüzlerinden sonra	+ <i>tar</i> , + <i>ter</i> , + <i>tor</i> , + <i>tör</i>	<i>ti:s+ter</i> , <i>ohox+tor</i> , <i>at+tar</i> , <i>öttöx+tör</i>
y,r, ünsüzünden sonra	+ <i>dar</i> , + <i>der</i> , + <i>dor</i> , + <i>dör</i>	<i>ıy+dar</i> , <i>öy+dör</i> , <i>atı:r+dar</i>
nazal seslerden sonra	+ <i>nar</i> , + <i>ner</i> , + <i>nor</i> , + <i>nör</i>	<i>con+nor</i> , <i>a:n+nar</i> , <i>bödöŋ+nör</i>

Bu kurallı eklenişlerin yanı sıra Saha Türkçesinde kurala uymayan çokluk biçimleri söz konusudur. Bu biçimleri Saha Türkçesinin tarihsel olarak yakın ilişki içinde olduğu Moğolca –t eki üzerine tekrar Türkçe çokluk ekinin gelmesi ile açıklanabilir.

Yazılı Moğolcada ve Moğol lehçelerinin genelinde –n, –r, –y sesiyle biten sözcükler yazıda –d biçiminde gösterilen ancak ötümsüz telaffuz edilen (/t/) eki alırlar: *morin* – *morid* “atlar” vb.

Eski Türkçede de -t çokluk eki sonu -n ile biten bazı sözcüklerde tespit edilebilmektedir: *oylan* "oğul"> *oylıt* "oğullar" , *tarqan* "tarkan" > *tarqat* "tarkanlar", *tegin* "prens" > *tegit* "prensler" vb.

Ayrıca bu tür sözcükler belirli bir kavram grubuna aittir. Belirli bir yaş ya da akrabalık durumunu ifade eden sözcüklerdir: *uol* "oğul" > *uolattar* "çocuklar", *kı:s* "kız" > *kırgıttar* "kızlar", *oyonńńor* "ihtiyar" > *oyonńńottor* "yaşlılar, ihtiyarlar", *ämä:xsın* "ihtiyar kadın" > *ämä:xsitter* "yaşlı kadınlar", *caxtar* "kadın" > *caxtallar* "kadınlar", *oyun* "şaman" > *oyuttar* "şamanlar", *doyor* "arkadaş" > *doyottor* "arkadaşlar". Ancak konuşma dilinde farklı kavram gruplarına ait sözcüklerde, hatta Rusçadan alıntı sözcüklerde de bu ek yığılması olayına rastlanır: *ıstakaan* "bardak" – *ıstakaattar* "bardaklar", *oroyuon* "rayon" – *oroyuottar* "rayonlar" vb.

Saha Türkçesinde çokluk kategorisi üzerine makelsinde G.A. Nikiforov +LAR ekinin çokluk değil, sevgi ve yüceltme ifade örneklerine dikkat çekmiştir. Bu durum Gabain'in ifade ettiği Eski Türkçedeki +LAR ekinin saygı ve hürmet işlevi ile uygunluk göstermektedir:

Hem edebî dilde, hem de konuşma dilinde çokluk eki almış olan attarım sözü tek bir at kastedilerek kullanılır: *Attarım, suhallıq sielbexte!* "Sevgili atım (atçığım), hızlı koş!". Bu örnekte tek bir attan söz edilmektedir. Burada kişi, kendi atını yüceltiyor ve onun özelliklerini iyi nitelikli atlarla bir tutuyor. Burada +tar çokluk değil, yüceltme-sevgi fonksiyonundadır. Saha Türkçesinde +lar'ın bu şekilde kullanıldığı başka örnek yoktur. Ancak, şu örneklerde +lar ekinin yüceltme-sevgi fonksiyonunda kullanıldığı düşünülebilir:

<i>Arılıyar küñnerim</i>	"Açık güneşim
<i>Ala:rıyar xalla:ntan</i>	Semavî mavilikten
<i>Artıal-qolxoz qıra:yın</i>	Kolhoz topraklarını
<i>Alın:r qurduq, uhunna.</i>	Selamlar gibi süzüldü".

<i>...Kündül külüm xala:ntan</i>	"Berrak, açık gökyüzünden
<i>Küöne mağan küñnerbit,</i>	Aydınlık güneşimiz,
<i>Kündü tastın küögeyen,</i>	Paha biçilmez taş gibi yüzerek,
<i>Kömüs a:l: qı:mnarın</i>	Altın sarısı kıvılcıklarını

Ku:γunaççı toxputa.

Bol bol saçtı."

(*Uurasturap, Talıllıbit Ayımn'ılar*)

Kün "güneş" kelimesi genellikle teklik durumda kullanılmaktadır. Ancak, burada attarım'da olduğu gibi sevgi-yüceltme fonksiyonunda çokluk eki aldığı görülüyor. Çünkü çok uzun süren kış mevsiminden sonra doğan güneş büyük bir sevinç uyandırmaktadır.

Tuva Türkçesinde de çokluk +LAr eki ile yapılmaktadır. Ekin eklendiği kelimenin son sesine ve ünlü düzenine göre değişik biçimleri söz konusu olabilmektedir (İshakov 1961: 115). Tuva Türkçesinde +lAr, +tAr, +nAr ve +dAr eşbiçimleri olmak üzere ekin sekiz eşbiçimi bulunur. Tuva Türkçesinde çokluk eki -l sesi ile biten sözcüklere geldiğinde aykırılışma sonucu ek +dAr biçiminde gelmektedir:

Ünlü ile biten ve g,y,r seslerinden sonra	+lar, +ler	xoy "koyun"+lar, çer "yer"+ler, tag+lar
l sesinden sonra	+dar, +der	tal" sığır"+dar
Ötümsüz seslerden sonra	+tar, +ter	inek+ter, a't+tar
Genizsil seslerden sonra	+nar, +ner	di:η "sincap"+ner, nom "kitap"+nar

Altay Türkçesinde de çokluk işaretleyicisi +LAr ekidir. Benzer biçimde Kırgız ve Saha Türkçesinde olduğu gibi Altay Türkçesinde de çokluk eki eklendiği ismin ünlü düzenine göre ekin yuvarlaklaşmış biçimleri olan +LOr biçiminde eklenmektedir (Dilek 2007: 1036). Ayrıca Altay Türkçesinde ekin genizsil ünsüzlü eşbiçimi yoktur. -l sesi ve genizsil seslerle biten sözcüklere ek +DAR biçiminde gelir. .

Ünlü ve r,y sesinden sonra	+lar, +ler, +lor, +lör	su:+lar, cer+ler "yerler", to:+lor "sayılar", nökör+lör "arkadaşlar"
L,n,η,m seslerinden sonra	+dar, +der, +dor, +dör	ayıl+dar "evler", ce:n+der "yeğenler", kol+dor "eller", törö:n+dör "akrabalar"
Ötümsüz seslerden sonra	+tar, +ter, +tor, +tör	agaş+tar "ağaçlar", tiş+ter "dişler", ok+tor "oklar", çörçök+tör "masallar"

Hakas Türkçesinde ise çokluk +LAr ekiyle yapılmaktadır. Bu ekin eklendiği kelimenin son sesine ve ünlü düzenine göre değişik biçimleri söz konusudur. Hakas Türkçesinde ekin d- ile başlayan eşbiçimi bulunmaz. Ötümlü ünsüzlerden ve ünlülerden sonra +lAr, genizsil ünsüzlerden sonra ise genizsil olarak gelir.

Ünlü ve ötümlü seslerden sonra	+lar, +ler	kizi+ler, köl, ler, pala+lar, ib+ler
Ötümsüz seslerden sonra	+tar, +ter	sös+ter, azax+tar, közenek+ter, pas+tar
Genizsil seslerden sonra	+nar, +ner	öñ+ner, añ+nar

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi nesnelere ya da varlıkların sayısını bildiren bir sözcükten sonra gelen ad çokluk eki almaz. Türkiye Türkçesinde bunun birkaç örnekte istisnaları söz konusudur: *beşevler*, *yedi cüceler*, *kırk haramiler*. Sibiryaya grubu Türk lehçelerinde nadiren sayı adlarıyla birlikte kullanılan adların çokluk eki aldığı görülür: Örneğin: Saha Tü. *bies max* "beş inek", *uon oğ* "on çocuk" vb. Buna karşılık *ikki traktordar* "iki traktör", *tüört oskuolalar* "dört okul" vb. Çağdaş Yakut Edebi Dilinin Grameri'nin (1982) yazarlarına göre Saha Türkçesinde bu tür kullanımlar Rusçanın etkisiyle ortaya çıkmıştır.

Türk lehçelerinde topluluk bildiren bazı yapılar (ikilemeler, ekler vb.) içinde çokluk kavramını bulundurmaktadır. Bu tür yapılar çokluktan çok aynı türden nesnelere topluluğunu bildirir. Örn. Hakas Tü. *olğan-uzax* "çocuk çocuk", *sap-söp* "çer çöp, çöpler" , *ıdıis-xamıs* "kap-kacak, kaplar", *kip-azax* "giysiler", *xurt-xoos* "börtü böcek, böcekler" ; Tofa. *seek-mas* "börtü böcek, böcekler" vb. Bu tür yapılar birbiriyle ilişkili sözcüklerin veya eş anlamlı sözcüklerin tekrarı ile oluşur.

Tofa ve Tuva Türkçesinde içinde çokluk kavramını da bulandıran, topluluk adı yapan, akrabalık bildiren sözcüklerle kullanılan bir ek -IşKI/İşKIAr'dır. Tuva Türkçesinde bu ek genellikle çokluk ekli olarak kullanılır: *akı-duñmalışkı/akı duñmalışkılar* "kardeşler", *ugbalışkılar/ugbaşkılar* "ablalar" vb. Tofa Türkçesinde çokluk eksiz biçim de kullanılır: *duñmalışkı* "kardeşler", *ugbalışkı* "ablalar" vb.

Saha Türkçesinde de akrabalık terimleriyle birlikte çokluk ifade eden aax parçacığı vardır. “Ağam aax üçügedik olorollar “Babamlar iyi yaşıyorlar”,

“Ubayrıñ aax bıyıl xanna sayıllıllar? “ “Ağabeylerin bu yıl yazı nerede geçiriyorlar?” vb.

Kaynakça

Dilek, Figen Güner (2007) “Altay Türkçesi” Türk Lehçeleri Grameri (Ed. Ahmet Bican Ercilasun) Ankara, Akçağ yay.

İshakov, F. G., A. A. Pal'mbah (19) Grammatika tuvinskogo yazıka, Moskova.

İsina, Almagül (1997) “Sibirya Lehçelerinde Çokluk” Sibirya Araştırmaları (haz. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul, Simurg Yay.

Johanson L. (2007) Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler (Çev. Nurettin Demir), Ankara, TDK yay.

Kirişcioğlu F. (1999) Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, Ankara, TDK Yay.

Kruger John. (1962) Yakut Manual: Indiana University Publications.

Öner, Mustafa (1998) Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Ankara, TDK yay.

Pataçakova, D. F. (1962) Pataçakova, Abakan.

Tekin, Talat (2003) Orhon Türkçesi Grameri, Ankara, TDK.

Yılmaz, Emine (2002) Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji, Ankara, Grafiker Yay.

Sravnitel'naya-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov (Red. E. R. Tenişev), Moskova, 1988.

Grammatika sovremennogo yakutskogo literaturnogo yazıka: Fonetika i Morfologiya (Red. Ye.İ.Korkina, Ye.İ. Ubryatova vd.), Moskova, 1982.

Rassadin V.İ. (1978) Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitel'nom osveşçenii, Moskova.

Gabain, A. von (1988) Eski Türkçenin Grameri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Räsänen, M.,(1957) Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Studia Orientalia, Edidit Societas Orientalis Fennica XXI, Helsinki.

Tenişev, E.R. (Red.) (1988), Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov, Morfologiya, Akademiya nauk SSSR, Ýnstitut yazıkoznaniya, Moskva "Nauka"